

Проблеми правового

регулювання СПАДКОВОГО договору

Н. П. Шама

доцент кафедри цивільного права і процесу
юридичного факультету Львівського
національного університету імені Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню питань, пов'язаних з укладенням спадкового договору. Зокрема в статті висвітлюються проблеми укладення спадкового договору за участю подружжя, момент виникнення права власності на майно за спадковим договором та проблеми забезпечення виконання спадкового договору, предметом якого є рухоме майно.

Ключові слова: спадковий договір, укладення спадкового договору, нерухоме майно, рухоме майно.

Стаття посвящена вопросам, связанным с заключением наследственного договора. В частности в статье раскрыты проблемы заключения наследственного договора при участии супругов, момент возникновения права собственности на имущество, являющегося предметом наследственного договора, а также проблемы обеспечения исполнения наследственного договора, заключенного по поводу движимого имущества.

Ключевые слова: наследственный договор, заключение наследственного договора, недвижимое имущество, движимое имущество.

The article deals with the issues of contract of inheritance's conclusion. In particular, the article discloses issues of contract of

inheritance's conclusion by the spouses, the moment of acquisition of property rights under this contract, as well as ensuring of fulfillment of the contract of inheritance, concluded concerning movables.

Keywords: *contract of inheritance, contract of inheritance's conclusion, real estate, movables.*

Свобода договору є однією із загальних засад цивільного законодавства і основоположним принципом договірного права, який створює найбільш сприятливі передумови для вступу в договірні відносин. Цей принцип реалізується при укладенні всіх договорів, в тому числі і спадкового договору.

Як свідчить практика, одразу ж після прийняття Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) спадковий договір набув поширення, і перш за все, завдяки тому, що становище відчужувача у спадковому договорі є більш вигідним, ніж, скажімо, за договором довічного утримання.

Питання, пов'язані зі спадковим договором, досліджувалися у наукових працях З. В. Ромовської, С. Я. Фурси, С. В. Мазуренко та ін. Однак у світлі численних змін до чинного законодавства та неоднозначного тлумачення окремих норм, присвячених спадковому договору, питання, пов'язані з укладенням спадкового договору, потребують додаткового дослідження та уточнення.

У зарубіжних джерелах зустрічаються міркування з приводу недопустимості укладення спадкового договору, який за законодавством окремих країн є однією з підстав спадкування (ЦК Німеччини, ЦК Австрії, ЦК Швейцарії), у зв'язку з тим, що він обмежує свободу заповіту спадкодавця, а у вітчизняних – критиці піддається положення про те, що на май-

но, визначене спадковим договором, накладається заборона відчуження, нібито, це обмежує можливості відчужувача розпорядитися вказаним майном за життя, і позбавляє його можливості розпорядитися ним на випадок смерті.

Якщо говорити про спадковий договір, передбачений Гл. 90 ЦК України, то у вітчизняній літературі спадковий договір також піддається критиці з огляду на те, що його укладення обмежує можливість відчужувача розпорядитися майном, з приводу якого укладено договір, як за життя, так і на випадок смерті [11, с. 631]. Інші ж автори [10, с. 21-23] вважають, що обмеження правоздатності відчужувача внаслідок укладення спадкового договору не настає. Але така ознака спадкового договору не є підставою для його негативної оцінки.

По-перше, як правильно зазначає З. В. Ромовська [8, с. 16], при укладенні спадкового договору можливість розпорядження майном обмежується не більше, ніж, скажімо, при укладенні договору купівлі-продажу чи дарування. Адже якщо певне майно є предметом договору купівлі-продажу чи дарування, то продавець або відповідно дарувальник більше не може розпорядитися цим майном ні за життя (наприклад, укласти стосовно цього ж майна інший договір купівлі-продажу чи дарування або передати це майно у власність певній особі на підставі інших цивільно-правових договорів), ні на випадок смерті, бо на момент відкриття спадщини таке майно не включатиметься до її складу, оскільки продавець чи дарувальник розпорядився майном ще за життя. І у цьому не вбачається жодного обмеження можливості розпоряджатися майном.

Подібна ж ситуація, але з деякими особливостями, має місце й при укладенні спадкового договору. Спадковий договір є договором за життя і, розпорядив-

шись певним майном ще за життя, відчужувач не може розпорядитися ним ні вдруге за життя, ні на випадок смерті.

По-друге, закріплений законом принцип свободи договору (ст. 627 ЦК України) надає особі можливість вибору поведінки – укласти чи не укласти договір. І якщо особа, скажімо, вважає встановлену законом заборону відчуження майна неприйнятною, то вона вільна не укласти спадковий договір, а передати майно у власність на підставі інших цивільно-правових договорів, при яких, до речі, вона втрачає право власності на майно одразу і не має змоги, як при спадковому договорі, використовувати майно для одержання доходу. Тому в цьому аспекті спадковий договір є навіть більш привабливим, бо становище відчужувача краще порівняно зі становищем того ж продавця чи дарувальника.

Таким чином, обмеження можливості розпорядження майном внаслідок укладення спадкового договору є цілком природним явищем і жодним чином не характеризує цей договір з негативної сторони. Більше того, порівняно з іншими договорами про відчуження майна, спадковий договір в цьому відношенні має свої переваги, оскільки за відчужувачем, хоч і з деякими обмеженнями, але зберігається право розпоряджатися майном.

Норма статті 1304 ЦК України встановлює, що спадковий договір укладається в письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню, а також державній реєстрації у Спадковому реєстрі в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України. При недотриманні цієї вимоги спадковий договір є нікчемним в силу ч. 1 ст. 220 ЦК України.

Однак згідно з частиною 2 статті 220 ЦК України, якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове ви-

конання договору, але одна із сторін ухилялася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається. На сьогодні вже є випадки застосовування судами даної норми при вирішенні спорів, пов'язаних із визнанням спадкового договору дійсним.

Так, між П. та В. був укладений спадковий договір, за яким П. в разі своєї смерті передає В. належну йому на праві власності квартиру, а В. зобов'язується довічно утримувати П. і який сторони домовилися посвідчити нотаріально протягом 10 днів після його укладення. Однак нотаріально посвідчений такий договір не був. Після смерті П. Д. пред'явив позов до В. про усунення перешкод в користуванні майном, а В., який виконав умови спадкового договору, звернувся до суду з зустрічним позовом до Д. про визнання спадкового договору дійсним на тій підставі, що П. ухилився нотаріально посвідчити спадковий договір, посилаючись на зайнятість, а В. виконав свої обов'язки відповідно до умов договору, що підтверджується показами свідків. Суд, керуючись ч. 2 ст. 220 ЦК України та приймаючи до уваги, що сторони, які уклали спадковий договір, домовилися щодо всіх істотних його умов, В. виконував розпорядження П. та утримував його за свої кошти, а останній ухилився від нотаріального посвідчення договору, ухвалив, що цей договір повинен бути визнаний дійсним і за В. може бути визнано право власності на квартиру, визначену спадковим договором. Таким чином, суд ухвалив позов задовольнити: визнати спадковий договір дійсним та визнати за В. право власності на квартиру [7].

Інший випадок. Між М. та А. було укладено в усній формі спадковий договір, за яким М. передає у власність А. після своєї смерті все належне їй майно, а А.

зобов'язується доглядати М. та провести її поховання. Відсутність юридичної освіти у сторін договору була причиною відсутності письмової форми цього договору. Після смерті М. А. пред'явив до сільської ради позов про визнання спадкового договору таким, що відбувся. Факт укладення спадкового договору в усній формі та виконання А. своїх обов'язків за цим договором був підтверджений показами свідків. На цій підставі та на підставі ст. 220 ЦК України суд ухвалив позовні вимоги А. задовольнити: визнати дійсним спадковий договір між А. та уже померлою М. [5].

Аналіз наведених рішень дає підстави говорити про їх неоднозначність. Адже в першому випадку хоча й мало місце ухилення від нотаріального посвідчення договору з боку однієї зі сторін, але не було письмових доказів, які б засвідчували факт досягнення сторонами домовленості щодо усіх істотних умов договору, як цього вимагає ч. 2 ст. 220 ЦК України. В другому ж випадку факт укладення спадкового договору був підтверджений показами свідків, що суперечить ч. 1 ст. 218 ЦК України, в якій зазначається, що рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків, а засобом доказування в даному випадку можуть в силу ч. 2 ст. 220 ЦК України виступати лише письмові докази. А тому покази свідків, на яких, до того ж, ґрунтувалося рішення суду, відповідно до ст. 59 ЦПК України слід вважати недопустимими доказами.

Таким чином, враховуючи наведене, можна констатувати, що наявність вказаних рішень в судовій практиці не можна вважати позитивним явищем, оскільки такі рішення суперечать чинному законодавству.

Законодавча вимога щодо нотаріального посвідчення спадкового договору є цілком закономірною і такою, що повинна пред'являтися до спадкового до-

говору, оскільки на підставі цього договору здійснюється набуття майна у власність і, як свідчить практика, здебільшого, це нерухоме майно. А договори про передачу нерухомого майна у власність згідно з вимогами цивільного законодавства підлягають нотаріальному посвідченню (наприклад, ст. ст. 657, 719, 732, 745 ЦК України). Водночас майно, визначене у спадковому договорі, набувається у власність набувача після смерті відчужувача, а тому лише нотаріальне посвідчення договору може забезпечити реальний перехід майна від відчужувача до набувача: за життя відчужувача на майно нотаріусом накладається заборона відчуження, а після його смерті на примірник правовстановлюючого документа робиться відмітка про перехід права власності до набувача у зв'язку зі смертю відчужувача.

Цивільне законодавство залишило нерегламентованим питання моменту набуття права власності на майно за спадковим договором, адже у Гл. 90 ЦК України відсутня спеціальна норма з цього приводу, так само, як і відсутня вона у ст. 334 ЦК України, яка визначає момент набуття права власності за договором.

Відповідно до частини 1 статті 334 ЦК України право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо договір підлягає нотаріальному посвідченню, то право власності за таким договором виникає лише з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним (ч. 3 ст. 334 ЦК України).

Згідно зі статтею 1304 ЦК України спадковий договір хоча й підлягає нотаріальному посвідченню, однак не передбачає передання майна набувачеві за життя відчужувача. Тому керуватися в цьому відно-

шенні нормою ч. 3 ст. 334 ЦК України, яка є загальною, видається неможливим.

Право власності на майно відчужувача за спадковим договором не може виникнути у набувача раніше моменту смерті відчужувача, що слідує з положень ст. 1302 ЦК України. При цьому, якщо спадковий договір передбачає вчинення набувачем певних дій після смерті відчужувача, то сторонам доцільно передбачити, що право власності на майно, визначене спадковим договором, набувач набуває після вчинення цих дій. На наш погляд, передбачення сторонами у спадковому договорі зазначеної умови стимулюватиме набувача не лише до належного виконання своїх обов'язків, а й до їх виконання взагалі, оскільки здійснення контролю за виконанням набувачем своїх обов'язків після смерті відчужувача пов'язане з певними труднощами в силу відсутності механізмів впливу на поведінку набувача.

Нотаріальне ж посвідчення спадкового договору в цьому випадку є вимогою, з дотриманням якої пов'язується момент укладення спадкового договору, а не момент виникнення у набувача права власності на майно відчужувача.

Тому необхідно наголосити на тому, що право власності на майно, визначене спадковим договором, виникає у набувача після смерті відчужувача. А якщо предметом спадкового договору є нерухоме майно, речові права на яке підлягають державній реєстрації, право власності у набувача виникає з моменту такої реєстрації права власності після смерті відчужувача.

Про неоднозначне тлумачення моменту виникнення права власності на майно, визначене спадковим договором, свідчить і практика.

Так, між С. та Л. було укладено спадковий договір, за яким С. в якості відчужувача передає у власність Л. домоволодіння, а Л. зобов'язується щоденно забезпечувати відчужувача за свій раху-

нок продуктами харчування згідно з нормами, встановленими державою для людей похилого віку, та виконувати ремонт житлового будинку і господарських будівель. Внаслідок невиконання набувачем умов договору С. звернулася до суду з позовною заявою, в якій просила розірвати спадковий договір та повернути їй домоволодіння. При вирішенні даної справи суд, очевидно, виходячи з того, що обов'язки набувача за спадковим договором здебільшого зводилися до надання утримання відчужувачеві, застосував положення про довічне утримання, зокрема ст. ст. 744, 755 ЦК України, однак ухвалив рішення про розірвання спадкового договору, норми про який взагалі не застосовувалися при ухваленні рішення [6].

В контексті моменту набуття права власності за спадковим договором цікавим у наведеній справі є те, що, уклавши спадковий договір, у відчужувача припинилося право власності на майно, визначене спадковим договором, в той час, як право власності на майно, що є предметом спадкового договору, зберігається за відчужувачем аж до моменту його смерті, а не виникає у набувача, як у наведеному випадку, з моменту нотаріального посвідчення договору.

Норма частини 1 статті 1303 ЦК України передбачає, зокрема, можливість укладення спадкового договору в якості відчужувача як одним з подружжя, так і подружжям.

Якщо відчужувачем виступає один з подружжя, нотаріус повинен перевірити наявність згоди другого з подружжя, оскільки згідно з ч. 3 ст. 65 СК України для укладення одним з подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення, згода другого з подружжя має бути подана письмово. Те саме стосується і випадків, коли набувачем у спадковому договорі виступає один із подружжя і передбачені спадковим договором

дії будуть виконуватися набувачем за рахунок майна, що належить подружжю на праві спільної сумісної власності.

Якщо йдеться про укладення спадкового договору подружжям, то З. В. Ромовська зазначає, що основна правова суть спадкового договору, укладеного подружжям з третьою особою, полягає у переході права на спадкування до тих осіб, які визначені їх спільною волею, і водночас у збереженні для того з них, кому судилося померти останнім, звичних для нього умов життя. Тобто запроваджується своєрідне двоступеневе спадкування: після смерті одного з подружжя спадщина переходить до другого, а після смерті останнього – до тих, хто визначений в заповіті [9].

Така позиція відображена і в нормі ч. 2 ст. 1306 ЦК України, згідно з якою спадковим договором може бути встановлено, що в разі смерті одного з подружжя спадщина переходить до другого, а в разі смерті другого з подружжя його майно переходить до набувача за договором.

Проте, на наш погляд, з цього законодавчого положення слідує кілька суперечностей.

По-перше, спадковим договором, передбаченим Гл. 90 ЦК України, не може бути встановлено, що в разі смерті одного з подружжя спадщина переходить до другого з подружжя, бо спадковий договір не є підставою спадкування, а отже, й один з подружжя не може встановити шляхом укладення спадкового договору право спадкування на користь другого з подружжя. Згідно з цивільним законодавством право спадкування може бути встановлено лише шляхом вчинення заповіту.

По-друге, майно, яке є предметом спадкового договору, не включається до складу спадщини, бо таким майном не можна розпорядитися на випадок смерті. Тому ні набувач, ні один з подружжя не може набути це майно в порядку спадкування

після смерті другого з подружжя, а набувач – отримати його у власність уже від того з подружжя, хто помере останнім.

Така позиція знайшла підтвердження і в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. [4], у п. 28 якої зазначається, що перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування, а тому на відносини сторін не поширюються відповідні правила про спадкування.

По-третє, конструкція, передбачена ч. 2 ст. 1306 ЦК України, є аналогічною до тієї, яка передбачається стосовно спадкового договору німецьким цивільним законодавством, коли спадковий договір укладається між подружжям, яке у спадковому договорі й призначає кінцевих спадкоємців. Але положення, передбачені німецьким цивільним законодавством стосовно укладення спадкового договору подружжям, не можуть бути застосовані до спадкового договору, укладеного подружжям, за цивільним законодавством України, оскільки спадковий договір, передбачений ЦК України, не є підставою спадкування.

Майно, визначене спадковим договором, не включається до складу спадщини, а отже, в разі смерті одного з подружжя, майно, визначене спадковим договором, не може переходити у власність другого з подружжя в порядку спадкування, як це встановлено ч. 2 ст. 1306 ЦК України. Тому у випадку, коли відчужувачем у спадковому договорі є подружжя, треба виходити з того, що після смерті одного з них спільна сумісна власність на майно, яке є предметом спадкового договору, припиняється, і право власності на частку у спільному майні того з подружжя, хто помер раніше, переходить до набувача, а отже, між другим з подружжя та набувачем виникає спільна частко-

ва власність на майно, яке було визначене у спадковому договорі. Тому набувач безпосередньо після смерті одного з подружжя може вимагати виділу йому цієї частки в натурі (1/2 майна, визначеного у спадковому договорі), а нотаріус на підставі спадкового договору повинен зняти заборону відчуження з майна, яке у ньому визначене, і накласти її на майно, яке стало вже особистою приватною власністю другого з подружжя і право власності на яке виникне у набувача після смерті, власне, цього другого з подружжя. Після його смерті набувач стає власником всього майна, якщо, звичайно, до цього він не розпорядиться часткою, яку набув у власність на підставі спадкового договору після смерті першого з подружжя.

Така суперечність законодавчих положень стосовно спадкового договору призводить до їх неправильного застосування, зокрема, й нотаріусами. На практиці вже є випадки укладення таких спадкових договорів, які нотаріусами розглядаються як підстава набуття права власності на визначене в ньому майно в порядку спадкування, як це передбачає ч. 2 ст. 1306 ЦК України.

Так, було укладено спадковий договір, відчужувачем у якому виступає подружжя. Одна з умов договору передбачала, що у разі смерті одного з подружжя за спадковим договором спадщина переходить до другого, а в разі смерті другого з подружжя майно, зазначене в договорі, переходить до набувача. Через два роки після укладення спадкового договору померла дружина і чоловік звернувся до нотаріуса для оформлення права на спадщину. Нотаріус видав свідоцтво про право на спадщину за спадковим договором на 1/2 частки квартири, яка є предметом спадкового договору, на підставі якого другий з подружжя зареєстрував в БТІ право власності на 1/2 частки квартири, яка є предметом спадкового договору.

В цьому контексті необхідно ще раз зазначити, що майно, яке є предметом спадкового договору, не може набуватися у власність в порядку спадкування ні одним з подружжя, незважаючи на те, що це передбачено ч. 2 ст. 1306 ЦК України, ні набувачем за договором, оскільки спадковий договір не є підставою спадкування, а визначене у ньому майно не є об'єктом спадкування. У зв'язку з цим після смерті одного з подружжя нотаріуси не можуть видавати другому з подружжя свідоцтво про право на спадщину за спадковим договором на 1/2 майна, яке є його предметом.

На майно, яке є предметом спадкового договору, нотаріус накладає заборону відчуження у встановленому порядку, про що робиться напис на всіх примірниках договору.

Якщо предметом спадкового договору є рухоме майно (за винятком, мабуть, лише транспортних засобів), то, незважаючи на накладення нотаріусом заборони відчуження на таке майно, виникають певні проблеми практичного характеру щодо забезпечення його збереження до моменту смерті відчужувача. Фактично неможливо прослідкувати, чи відчужувач в подальшому не продасть чи не подарує рухоме майно, з приводу якого уклав спадковий договір, і в найбільшій мірі це стосується цінних чи коштовних речей, скажімо, ювелірних виробів, хутра, колекції картин і т. п.

На сьогодні в Україні діє Закон «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» від 18 листопада 2003 р. [1], відповідно до якого діють Порядок ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна [3] та Інструкція про порядок ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна та заповнення заяв [2]. Проте вказані нормативно-правові акти не можуть забезпечити невідчуження об'єктів рухомого майна,

що можуть бути предметом спадкового договору, виходячи з такого.

По-перше, договори щодо відчуження об'єктів рухомого майна, які можуть бути предметом спадкового договору, не підлягають нотаріальному посвідченню, а тому немає можливості забезпечити невідчуження рухомого майна, яке є предметом спадкового договору, навіть якщо й на нього накладена заборона відчуження.

По-друге, закон не пов'язує виникнення права власності на об'єкти рухомого майна з реєстрацією речових прав на них. Тому немає жодних перешкод для набуття права власності на рухоме майно, яке є предметом спадкового договору, будь-якою іншою особою незалежно від накладення на нього заборони відчуження.

Що стосується нерухомого майна, то вказані проблеми не виникають. Оскільки договори про відчуження нерухомого майна підлягають нотаріальному посвідченню, а отже, нотаріус може перевірити, чи не перебуває відповідне майно під заборонаю відчуження, та й право власності на нерухоме майно виникає лише після державної реєстрації права власності на таке майно.

Отже, забезпечити виконання обов'язку відчужувача не відчужувати майно, визначене спадковим договором, якщо таким майном є рухомі речі, практично неможливо, навіть незважаючи на наявність відповідних нормативно-правових норм, які покликані забезпечити виконання цього обов'язку.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» від 18 листопада 2003 року з наступними змінами та доповненнями // Офіційний вісник України. – 2004. – № 52. – Т. 1. – Ст. 2734.
2. Інструкція про порядок ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна та заповнення заяв, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 29 липня 2004 року № 73/5 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 31. – Ст. 2084.
3. Порядок ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5 липня 2004 року № 830 // Офіційний вісник України. – 2004 р. – № 27. – Т. 1. – Ст. 1770.
4. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 року № 7 // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 6. – С. 17.
5. Рішення Білозерського районного суду Херсонської області від 14 лютого 2007 р. у справі № 2-200/2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.reyestr.court.gov.ua
6. Рішення Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 20 лютого 2007 р. у справі № 2-329/2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.reyestr.court.gov.ua
7. Рішення Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 29 січня 2007 р. у справі № 2-190/2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.reyestr.court.gov.ua
8. Ромовская З. Проблемы наследственного договора // Юридическая практика. – 2003. – № 44 (306).
9. Ромовська З. В. Реформа спадкового права // Українське право. – 1997. – № 1.
10. Фурса Є. І. Спадковий договір як новий спосіб охорони прав громадянина на випадок його смерті // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2003. – № 2 (8).
11. Цивільне право України. Книга 2 / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002.